

نقش مادران مذهبی در ترغیب فرزندان به نماز

معصومه مصباح

طلبه حوزه علمیه حضرت نرجس(س)

چکیده:

موضوع تحقیق «نقش مادران مذهبی در ترغیب فرزندان به نماز» است. از آنجایی که روح پرستش از همان ابتدای خلقت انسان در نهاد او جای گرفت، انسان همواره به دنبال پناهگاه مطمئنی بود تا بتواند به معبود خویش دست یابد تا اینکه روح او خدا را جستجو کرد و در حال نماز خواندن، پی به خدا برد. نماز یک نیاز فطری و نیروی جاذبه ای است که در جسم و روح انسانها نسبت به خالق هستی است.

خانه، اولین مدرسه تربیت اخلاقی و دینی است و فرزندان به تدریج بر اساس مشاهدات روزمره، پایه‌های اخلاقی خود را پی‌ریزی می‌کنند. در محیط خانه کودک تعالیم خوب و بد را فراگرفته و زیربنای اخلاقی او شکل می‌گیرد. از آنجا که مادر به مناسبت دائمی بودن روابطش با فرزندان، مهرورزی و محبت بیشتر به آنان، رفع نیاز آنها و... بیشتر از پدر می‌تواند در فرزندان مؤثر باشد. بنابراین مادر می‌تواند از راههای بیشتری فرزندان خود را به نماز که یکی از مهمترین مسائل تربیتی دینی مذهبی است ترغیب نماید و از راههایی همچون الگو بودن، نمازخواندن در حضور فرزندان، تعظیم و تکریم نماز، فضا سازی معنوی و جاذبه های ظاهری و... می‌تواند تاثیرگذار باشد. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: نماز، مادر، ترغیب، فرزندان.

مقدمه

تعلیم و تربیت هر کودک بر عهده ی دو رکن اصلی جامعه یعنی خانواده و مدرسه میباشد. تعلیم و تربیت دینی را می توان به پرورش و به فعلیت در آوردن استعداد های درونی انسانی تعبیر نمود. تعلیم و تربیت قبل از تولد انسان نمود و در محیط خانواده و بعد هم مدرسه رسمیت می یابد .

بنابراین پدر و مادر بخصوص مادر به عنوان اولین معلم کودک، بایستی مطالبی را در نظر بگیرند تا باعث جذاب سازی تربیت دینی کودک گردد. اگر کودک تربیت دینی شود، انجام فرایض دینی و از جمله خواندن نماز در آنان نهادینه می شود، طوری که خودشان آگاهانه در بر پایی این فریضه ی ارزشمند اهتمام جدی نشان می دهند. اهمیت دادن مادر به نماز اول وقت باعث می شود که روح معنوی نماز در بین فرزندان به رشد و شکوفایی برسد .

والدین باید همچون باغبانی دانا و دلسوز بستر رشد گل های باغ خود را بشناسند و با بهره گیری از زمینه های مناسب، شاهد شکفتن گل های باغشان باشند تا عطر دل انگیز عشق و بندگی را در قلوب آنان به یادگار بگذارند. زمینه سازی و فراهم کردن شرایط و بهره گیری از زمینه های مختلف مادی و معنوی، لازم است بیشتر در دوران کودکی و نوجوانی و قبل از سن بلوغ شرعی تحقق یابد تا آنان بتوانند در این سن فرزندانشان را با نماز و نحوه ارتباط با خدا آشنا سازند و گرنه در سن بلوغ و بعد از آن دچار مشکل خواهند شد و پدر و مادر نمازخوان الگوی مناسب و به جایی، برای فرزندان در خواندن نماز هستند. و والدینی که نماز نخوانند چگونه می توانند فرزندان خود را به نماز تشویق کنند یا آنها را ملزم به نماز کنند. چه بسا آنها را از گمراهی و کج روی احتمالی پیش رو بر حذر دارند.

کلیات

تعریف و تبیین

بارزترین مصادیق عبادت و نوع بندگی، نماز است. نماز یک نیاز فطری و نیروی جاذبه ای است که در جسم و روح انسانها نسبت به خالق هستی است. خانواده، مهم‌ترین واحد اجتماعی است که نقشی اساسی در تربیت مذهبی فرزندان ایفا می‌کند و از عوامل مؤثر و مهم رشد و تعالی و رفتار و منش و اعتقادات و روان آینده او نیز محسوب می‌گردد. در آیات و سیره عملی و احادیث پیشوایان معصوم [۱] نیز نشان دهنده توجه ویژه مکتب تربیتی اسلام به این اصل مهم است. با بررسی آنها مشخص می‌گردد که در دین مبین اسلام تا چه اندازه به امر تربیت و نماز مورد توجه قرار بوده است. لذا در این نوشتار، سعی می‌شود پس از بیان پاسخ نیاز فطری توسط نماز و تاثیر نماز خواندن و نقش مادر در خانواده و در تربیت مذهبی فرزندان، راههای جذب فرزندان در ترغیب نماز بیان شود.

ضرورت و اهمیت

غالب رفتارهای انسان بر اساس یادگیری استوار است و اولین و مهم‌ترین پایگاه یادگیری، کانون گرم خانواده است، زیرا خمیرمایه شخصیت انسان در خانواده تکوین می‌یابد و نگرش‌ها، رغبت‌ها، رفتارهای خوشایند و ناخوشایند نسبت به پدیده‌ها و رفتارهای مختلف، از خانه سرچشمه می‌گیرد و هر بذری که والدین در صفحه دل فرزند خود بکارند، محصول همان بذر را برداشت خواهند کرد. از آنجا که مادر به مناسبت دائمی بودن روابطش با فرزندان، مهرورزی و محبت بیشتر به آنان، رفع نیاز آنها، دفاع از آنان در برابر جنبه‌های فشار پدر یا دیگران، حتی از خودگذشتن و به آنها رسیدن و بالاخره از نظر آثار خلق و خوی و وراثتی بیشتر از پدر می‌تواند در فرزندان مؤثر باشد. در ارتباط با تربیت دینی و رشد اخلاقی مخصوصاً نماز کودکان، باید خود والدین عامل به واجبات و دوری کننده از محرّمات باشند. با زبان ساده و دور از تکلف و به تدریج، نگرش دینی مطلوب را در آنها بوجود آورند.

بنابراین ضروری می نماید که به نقش مادر به این امر مهم، نماز، توجه نموده و پژوهش‌ها و مطالعاتی صورت گیرد.

اهداف

۱. بیان جایگاه نماز
۲. بیان نیاز فطری به پرستش
۳. بیان تاثیر نماز خواندن در خانواده
۴. بیان نقش مادر در خانواده
۵. بیان راههای جذب فرزندان به نماز

پیشینه تحقیق

کتاب بسیاری در مورد نماز یا تربیت فرزندان و مسائل مربوط به آن نوشته شده است. کتب روایی و مسائل الشیعه و مستدرک و... یا کتاب پرتویی از اسرار نماز از آقای قرائتی، خانواده و نماز من کاری از گروهی مولفان و ... اما با این ساختار و روش که بیشتر به نقش مادر تاکید کند و راهکارهایی بیان کند نگارنده کتابی مشاهده نکرده است. امید است مورد رضای حق واقع گردد.

روش تحقیق

این تحقیق به اعتبار موضوع، تحقیقی دینی است و به اعتبار ماهیت، تحقیقی توصیفی - تحلیلی است و روش جمع آوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای می‌باشد.

اهمیت نماز

در تمام ادیان نماز عبادتی است که وجود دارد و این نشان دهنده رکن بودن نماز در دین است. نماز کلمه‌ای پر تکرار در قرآن و روایات می باشد بطوری که در قرآن حدود ۹۰ بار مستقیماً واژه صلاه و مشتقاتش به کار رفته و حدود ۹۰۰ بار کلمات و واژه هایی که مرتبط با

نماز هستند. مانند رکوع، سجده، وضو، مسجد، ذکر، عبادت و ... به کار رفته، که حدوداً یک ششم از آیات قرآن به نماز پرداخته است .

دستور به اقامه نماز در مجموع هفده بار در آیات قرآن ذکر شده که دوازده بار به صورت جمع « أَقِمْوَا الصَّلَاةَ » و در پنج مورد نیز مفرد « أَقِمِ الصَّلَاةَ » آمده است و این در حالی است که سفارش به روزه و حج هر کدام یک بار در آیات دیده می شود. در روایات نیز در دو کتاب وسائل الشیعه و مستدرک الوسائل حدود ۵۹۰۰۰ روایت از معصومین [۱] نقل شده است که مربوط به تمام ابواب فقهی است یعنی ۵۲ باب فقهی، و از این تعداد روایات ۱۹۰۰۰ آن مربوط به نماز می باشد، یعنی حدود یک سوم روایات مربوط به نماز می باشد.

اولین بنا در زمین مسجد است. اولین دستور به حضرت موسی [۲] اولین دستور به ایشان بعد از استقرار در سرزمین مصر، نیز نماز است. اولین واجب در اسلام و در فروع دین نیز نماز است. اولین عملی که به فرد تازه مسلمان آموزش داده می شد و اولین نشانه مؤمنین، اولین عملی که از انسان بالا می رود و اولین صفت عملی که برای متقین شمرده می شود، نماز است .

اولین کار در حکومت صالحان، اولین سؤال و محاسبه در قیامت اولین و مهمترین عامل جهنمی شدن اولین کار پیامبر [۳] بعد از هجرت نیز ساخت مسجد قبا بود که پیامبر در آنجا ماندند تا حضرت علی [۴] و همراهانشان بیایند و ایشان در این چند روز مسجد قبا را بنا کردند، خواندن نماز جمعه نیز در روز ورود به مدینه بود. نماز از تأکید انبیاء و اولیاء [۵] پیشینه تاریخی برخوردار و در بسیاری از آیات به این امر اشاره شده است .

از مطالبی که بیان شد اهمیت نماز به خوبی روشن است اما در موارد دیگر نیز نماز محوریت دارد. نماز رابطه معنادار و عهد خدا است. در روز قیامت اولین ایستگاه، ایستگاه نماز است. اگر نماز مورد قبول واقع نشود بقیه اعمال قبول نمی شود. چرا که شاخصه ایمان و در بین

عبادات دیگر محوریت در تبلیغ و امور حکومت، روابط، هجرت، در تشیع و... همه و همه نماز است.

تبیین نیاز درونی انسان‌ها به نیایش و پاسخ این نیاز توسط نماز پرستش و نیایش که بارزترین جلوه گاه آن نماز است امری فطری و درونی است. هیچ کس نیست که در زلال فطرت خویش میل به عبودیت نیابد و در مشاهده هستی شگفت خویش و جهان و ابعاد رحمت بی پایان الهی حالت خضوع و خشوع سپاس در خود احساس نکند. قدردانی از الطاف نعمت‌های بی کران الهی، نشانه ارزش و انصاف است نه اینکه نیاز خدا به نماز ما باشد. نماز تشکر از خداوند است و هر انسان عاقل و با وجدانی به لزوم آن پی می برد. وقتی اصل لزوم تشکر را پذیرفتیم، باید طبق دستور او چگونگی آن را بجا آوریم. هم چنان که وقتی در مراجعه بیماری به پزشک ضرورت دارو تشخیص داده شده چگونگی مصرف دارو تابع دستور پزشک است.

پس معلوم میشود که واقعا انسان یک احتیاجی به عبادت و پرستش دارد. امروز که در دنیا بیماری‌های روانی زیاد شده است، در اثر این است که مردم از عبادت و پرستش رو برگردانده اند. هم چنان که ورزش، هوای پاک، غذای سالم و... برای سلامتی انسان لازم و ضروری است، نماز هم برای سلامتی لازم و ضروری است. اگر انسان در شبانه روز ساعتی از وقت خودش را به راز و نیاز به پروردگار بدهد، روحش پاک میشود و عنصرهای خبیث و ناسالم بوسیله نماز از روح و جان او بیرون میرود.

همان گونه که جسم بشر نیاز به غذا دارد و اگر کمبود ویتامین پیدا کند و یا انسان غذای مسموم بخورد دچار مریضی پیری زودرس و مردن میشود روح بشر نیز نیاز به غذا دارد و نسبت به استفاده از غذاهای مسموم باید شدیداً پرهیز و در رساندن غذای سالم به آن باید نهایت سعی و تلاش را به عمل آورد در غیر این صورت روح انسان مسموم شده و یا گرفتار انحراف و سقوط میگردد و غذای روح بشر در دین در قالب سه چیز برنامه ریزی شده است:

۱- ذکر قلبی و زبانی ۲- انس با قرآن ۳- دعا؛ که هر کدام ویتامین و خاصیت خود را دارند، نماز جامع همه ۴- این ویتامین هاست، زیرا نماز جز ذکر و قرآن و دعا چیز دیگری نیست. بنابراین میتوان گفت نماز غذای کامل روح بشر است و هر چه بر این سه چیز در نماز بیافزاید بر ویتامین آن افزوده است بطور مثال در رکوع و سجده های نماز هر چه بیشتر ذکر رکوع و سجود را تکرار شود، مطلوب تر است .

هر گاه بنده مومن به نماز قیام کند خداوند به او نظر و توجه خاص می کند خداوند به او روی می کند تا اینکه از نماز فارغ شود و رحمت خاص از بالای سر او تا افق آسمان سایه می افکند و فرشتگان اطراف او را تا آسمان می پوشانند و خداوند فرشته ای را برای او موکل میکند که به او بگوید: ای نمازگزار اگر بدانی چه کسی به تو نظر میکند و با چه کسی مناجات میکند به چیز دیگری توجه نخواهی کرد و هرگز از جایگاه خود کنار نخواهی رفت. اگر نمازگزار بداند که چقدر رحمت خاص خداوند او را فراگرفته سر از سجده بر نمی دارد نماز باید با ذکر باشد غفلت زان باشد تا بتواند اثر داشته باشد. ولی اگر خود نماز در غفلت صورت بگیرد دیگر چه خواهد شد نماز بی ذکر و توجه مانند این است که ما غذا را بخوریم بلکه فرو ندهیم بلکه در یقه و آستین خود بریزیم و یا بیماری که در جلو طبیب قرص و دارو را در دهان می گذارد و بعد بیرون میریزد که این غذا و دارو اثر ندارد. در نتیجه باید با نماز انس بیشتری داشته باشیم و نماز بیشتری بخواند .

تاثیر نماز خواندن در خانواده و پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

نماز پاسخ کاملی است به نیاز فطری انسان مبنی بر پرستیدن کمال مطلق، برنامه جامع و راهنمای سلامتی روانی و اخلاقی و تعادل روحی و روانی انسان، نسخه درمان دردها و آلام بشری و آرامش بخش قلب هاست. نمازگزار با اقامه ۴- نماز در مسیر اطاعت و عبودیت گام بر می دارد تا قول حق تعالی درباره ی او مبنی بر خدا گونگی تحقق یابد. در وادی توحید

ترس، کینه، دروغ، نفرت پستی و زشتی و در یک کلام اخلاق رذیله جایی ندارد و در این حال است که مفهوم بازدارندگی نماز از فحشا و منکر صدق می‌کند. فرد به مقامی می‌رسد که نه تنها رفتار زشت و باطل و لغو انجام نمی‌دهد بلکه با تلقین و تکرار اذکار نماز و تعمق و تمرکز در مفاهیم باطنی آن، اعضا و جوارح خود را که هر یک بر اثر غفلت و دوری از یاد خدا می‌توانست وسیله ارتکاب گناه و ظلم و تعدی به نفس و دیگران باشد به مرحله‌ای برسد که خداوند او را به راه مستقیم بندگان خاصش هدایت می‌کند.

خانه، اولین مدرسه تربیت اخلاقی و دینی است و کودک به تدریج بر اساس مشاهدات روزمره، پایه‌های اخلاقی خود را پی‌ریزی می‌کند. در محیط خانه کودک تعالیم خوب و بد را فراگرفته و زیربنای اخلاقی او شکل می‌گیرد. کودک همچون نهال تازه‌ای است که هر طور او را پرورش یابد، رشد می‌کند و نیز آنچه را که بطور منظم در محیط خانه می‌بیند، نسبت به آن انس پیدا می‌کند. مشاهده آداب دینی و عبادات مذهبی بویژه نماز که در شبانه‌روز بطور منظم از طرف بزرگترها در محیط خانه رخ می‌دهد، در ذهن و روان کودک نقش می‌بندد. سنگ بنای اولیه ایجاد رغبت و انگیزه در گرایش کودک به اعتقادات و متصف شدن وی به مناظ و ملاک اخلاقی، همه و همه از درون خانه شکل می‌گیرد. اکثر فضایل و رذایل اخلاقی نیز در همین محیط به وجود می‌آید. برای سالم ماندن خانه و آرامش افراد آن، بایستی روح معنویت و یاد خدا و ذکر او را در فضای خانه ایجاد کرد، باید فضایل اخلاقی را در هر کدام از اعضا خانواده ایجاد شود و رذایل اخلاقی از روح تک‌تک افراد آن زدوده شود نیازهای معنوی خانه و ایجاد فضایل اخلاقی و پاک نمودن روح از رذایل اخلاقی است. یکی از عوامل به وجود آورنده معنویت، نماز است. نمازی که جزو برنامه‌های دینی تمام پیامبران الهی و در تمام ادیان و شریعت‌های آسمانی وارد شده است.

خواندن نماز موجب دست یافتن به وحدت شخصیت میشود. شخصیت برخوردار از توحید یعنی فرد آنچه که در اعتقاد بدان باور دارد. در عمل نیز بر اساس باورهای خویش عمل میکند

و چون اینگونه عمل میکند خود نیز در خویشتن تضاد نمی یابد و در نهایت به یکپارچگی دست می یابد به نحوی که جنبه ای از شخصیت فرد، جنبه دیگر شخصیت او را تأیید می کند و انسان به هنگام برخورد با او احساس میکند که با فردی هماهنگ مواجه شده است .

اگر همه اعضای خانواده با یکدیگر به اقامه نماز بپردازند همه به این وحدت درونی دست می یابند؛ در بیرون نیز با یکدیگر همگونی و هماهنگی خواهند داشت و این موجبات آرامش روانی را برای آنان در پی دارد .

نماز موجب کاهش استرس ها می گردد و فشارهای روحی را کم می کند. زیرا آنگاه که آدمی در برابر خالق متعال می ایستد و لب به نماز و دعا می گشاید و او را رحمن و رحیم خطاب می کند، امید به رأفت و رحمت در دلش موج می زند و آنگاه که اشک ندامت از چشمانش جاری می شود، و دردهای خویش را با خدا باز می گوید، پالایش روانی انجام می شود و انسان خود را سبک تر از قبل می یابد چون به بندگی خدا تن می دهد. همچنین نماز خواندن موجبات افزایش اعتماد به نفس را فراهم می آورد. زیرا آدمی وقتی از خدای خویش استعانت می جوید توان بیشتری را در خود احساس میکند که ناشی از اتکای به خدای تعالی است و داشتن چنین نقطه اتکایی باعث افزایش اعتماد به نفس در فرد میگردد. در محیط خانواده ای که اعضای آن نماز را بر پا می دارند و همگی از اعتماد به نفس خوبی برخوردارند، فضای آرامی حاکم است و اعتماد به نفس یکدیگر را تقویت می نمایند. آنان همچون ظروف مرتبگی هستند که به هنگام برداشتن آب از یکی از ظروف ظرف های دیگر جای خالی آنرا پر می کنند با این تفاوت که در اینجا اعتماد به نفس خود آنان کاهش نمی یابد. بنابر آنچه گذشت، غالب رفتارهای انسان بر اساس یادگیری استوار است و اولین و مهمترین پایگاه یادگیری، کانون گرم خانواده است، زیرا خمیر مایه شخصیت انسان در خانواده تکوین می یابد و نگرش ها و رغبت ها، رفتارهای خوشایند و ناخوشایند نسبت به پدیده ها و رفتارهای مختلف، از

خانه سرچشمه می گیرد و هر بذری که والدین در صفحه دل فرزند خود بکارند، محصول همان بذر را برداشت خواهند کرد .

نقش مادر در خانواده

خانواده مجموعه ای است متشکل از مرد و زن که وجود فرزندان آن را تکمیل می کند و در واقع زن و مرد در سایه نکاح به تأسیس آن می پردازند. حیات فردی و اجتماعی کودک از خانواده آغاز می شود و شکل می گیرد و خانواده مرکز پذیرش، انس و تعلق است، مرکز تشکیل پندار و اخلاق و پیدایش فلسفه حیات است و بالاخره نخستین مدرسه، مکتب و محل درس آموزی های زندگی محسوب می شود. خانواده محیطی است که کودک را در برمی گیرد و در او نفوذ می کند. بسیاری از خوی ها، رفتارها، کردارها و گفتارهای کودک از این محیط نشأت می گیرد. زیرا طفل در آن محیط چشم به دنیا می گشاید، شرایط گذران خانواده و امور آن را می بیند و براساس آن راه عمل را می آموزد .

خانواده مرکز مهر و انضباط است و از نظر علمی به هنگامی که مهر و انضباط در هم آمیزند در آن صورت معجزه تربیت و تنفیذها در آن اتفاق می افتد. شکی نیست که هر یک از زن و مرد براساس تقسیم وظایف و مسئولیت ها کار و برنامه خود را انجام می دهند و هر کدام به نسبتی تأثیر خود را بر جای می گذارد. ولی در امر هدایت و اثرگذاری در نسل، نقش زن به مراتب بیشتر از نقش مرد است زیرا زن به مناسبت دائمی بودن روابطش با فرزندان، مهرورزی و محبت بیشتر به آنان، رفع نیاز آنها، دفاع از آنان در برابر جنبه های فشار پدر یا دیگران، حتی از خودگذشتن و به آنها رسیدن و بالاخره از نظر آثار خلق و خوی و وراثتی بیشتر از پدر می تواند در فرزندان مؤثر باشد .

زن انسانی چون دیگر انسان ها که در عین داشتن وجوه اشتراک با مردان، تفاوت هایی با آنان دارد. (در بعد زیستی، در جنبه عاطفی و در جنبه شغلی و طبیعی) درباره او نظرات فلاسفه و

دانشمندان واحد نیست اما در اسلام، رسول خدا ﷺ را به ریحانه یا گل تشبیه کرده اند. حضرت علیؑ نیز فرموده است :

«زن گل است نه یک قهرمان که با او پنجه درافکنی.»

زن شاهکار خلقت از نظر رمز و رازهاست. عامل سکون و آرامش است. خانه ای که زن در آن نباشد مکانی سرد و خاموش است. او می تواند روح دین و معنویت را در فرزندان و حتی مردان لایبالی بپروراند. آتشی از محبت خداوند را در دل ها برافروزد، روح مناجات و عبادت را در دل ها بیدار کند. درس ذکر، خضوع، خشوع و مناجات با خدا را به فرزندان بیاموزد. بی پرواترین شوهران، آزاردهنده ترین مردان، دل در گرو همسر دارند. مغرورترین فرزندان، بی بند و بارترین نوجوانان و جوانان در برابر عواطف مادر یا همسر زانو می زنند و این اثربخشی ها به ندرت از میان رفتنی هستند .

پدران در خانه نقشی همچون مبلغان و هادیان و مادران نقش مجریان را دارند. مادر اکثر اوقات در محیط خانه است و همه حالات عملکردها و اتخاذ مواضع او برای فرزندان درس تلقی می شود .

مادر جلوه های ارتباط با خدا، را به کودک نشان می دهد. مادر برای او مرجع، منبع و معلم دائم الحضور و مهربان است. زن در امر تربیت فرزند برای نمازگزاری و تجسم و حضور آن در خانواده نقش اساسی دارد. طفل اغلب در کنار مادر است وابسته به او و همراه اوست مادر در برابر دیدگان متعجب کودک به نماز می ایستد، کودک قیام و قعود، رکوع و سجود، قنوت و دست برافراشتن به سوی آسمان مادر را می بیند، ذکرهای او را می شنود و بدان آگاه می شود. حتی در مواردی ادای آن حالات را درمی آورد .

مردان نیز در بعد الگویی برای فرزندان نقش اساسی دارند، ولی نقش مادر در این امر بیشتر است و این موضوع به خاطر موارد زیر می باشد :

۱) رابطه خونی و وراثتی بیشتر مادر با فرزند بویژه که پایه های رابطه خونی، از طریق حمل شیردهی بیش از ۲/ ۵ سال است. رابطه انس و محبت مادر که مادری همیشه به معنی مهرورزی و عاطفه داری است .

۲) رابطه کلامی که نخستین کلمات از زبان مادر وارد ذهن کودک می شود. رابطه تفهیم و تفاهم با سخن، با کنایات و اشارات که بیشتر از سوی مادران است. رابطه نیازمندان که مادر برآورنده نیازهای اساسی فرزندان و در واقع بنده پرور است. رابطه پذیرش و تکریم و ابراز محبت در قالب بوسیدن، نوازش کلامی و نوازش بدنی. رابطه محرمیت در رازگویی و رازداری که کودک با مادر بیشتر مأنوس است .

۳) رابطه سنخیت در همزبانی، همدلی و همبازی بودن طفل با مادر. رابطه کثرت حضور و مداومت در حضور که پیشتر از آن بحث شد. رابطه خیرخواهی، صدق و صفا و انس که موجد باور و یقین بیشتر است .

این عوامل سبب می شوند که نقش مادر در اقامه نماز بسیار و بسیار شود. زنان می توانند به هدایت نسل نوجوان و جوان بپردازند و حتی جوان خود را که سال و سنی بر او نگذشته است، تحت تأثیر و نفوذ خود قرار دهند .

نقش مادر در تربیت دینی

اصولاً از نظر اسلام تربیت از گهواره آغاز می شود و در خانواده شکل می گیرد. مقدمات و پایه گذاری آن از مرحله تشکیل جنین و حتی قبل از آن است . ولی آنچه که صورت رسمی دارد از لحظه تولد است و با ذکر اذان و اقامه در دو گوش کودک شروع می شود که اذان و اقامه نیز از مقدمات فریضه واجب، نماز است. وظیفه و نقش مادر و پدر در مراحل مختلف زندگی به مراتب متفاوت تر و سنگین تر می گردد. مثلاً در مورد نماز خوان کردن کودک به همان اندازه که به آن حساسیت وجود دارد باید نسبت به روشی که برای این کار انتخاب می شود، دقت و توجه کرد. مطمئناً استفاده از خشونت و اجبار برای این کار تأثیر منفی دارد. چرا

که طبق آیه «لا اکراه فی الدین» در دین اکراه و اجبار نیست، در حقیقت بدین معناست که دین و ایمان و علاقه به عبادت و نماز با اکراه و اجبار، ایجاد نمی شود و بلکه این بذر فقط در زمین عشق و محبت و علاقه رشد می کند. عشق و علاقه هم از دو راه ایجاد می شود:

اول: بالا رفتن شناخت و سطح آگاهی فرد است .

دوم: جلوگیری از نفوذ و تأثیر لذت های کاذبی که بر اثر بی دینی گریبانگیر انسان می شود. بنابراین اگر بخواهید کودکی را به طرف نماز و عبادت مشتاق کنید، ابتدا باید سعی کنید آگاهی او را بالا ببرید تا از نماز و ارتباط با معنویات لذت ببرد. اگر هم این توان را در او احساس نمی کنید باید ابتدا با تشویق، این لذت را به طور سطحی در او ایجاد نمایید و سپس به تدریج عمیق کنید.

در مرحله بعد باید مواظب باشید ذائقه او توسط لذت های حرام و نامشروع ارضاء نشود، زیرا اگر شخصی به طرف لذت های مادی شبیه لهور و لعب و خودآرایی و پول و شهوت و مانند آن جذب شد، سوق دادن او به لذت های معنوی کار بسیار سختی است. البته این را هم فراموش نکنید که فطرت انسانی کودک به طرف معنویات و آرامش واقعی انسان در ارتباط با خداست. مهم آن است که ما سعی کنیم با رفق و مدارا و نرم خویی و محبت، فطرت انسانی او را تقویت نماییم. از آنجا که مادر مظهر مهر و رأفت و عطوفت است و مدت زمان بیشتری را نسبت به پدر با فرزند خویش می گذراند، این پیوند و علقه دوستی مادر با فرزند قوی تر است .

مادر می تواند قدرت درک او را از طریق سؤالات بالا ببرد و قدرت تعمیم او را با این گونه پرسش ها تقویت کند: زمین را که آفرید؟ درخت را که آفرید؟ آب را چه کسی به وجود آورد؟ آسمان را چه کسی؟ ... سپس نتیجه بگیرد که همه چیز را خدا آفرید .

با پرسش های مکرر ، خدا را در ذهن کودک بزرگ و دوست داشتنی کند؛ روح مذهب را در اعماق وجود او نفوذ دهد، و شک ها را از درون او بزدايد. آموزش ها به صورت سمعی و

بصری و حتی لمس و درک باشد تا کودک را به خود آورد و او را قلباً به مکتب خود معتقد و علاقه مند سازد .

بنابراین در ارتباط با تربیت دینی و رشد اخلاقی کودکان، باید خود والدین عامل به واجبات و دوری کننده از محرّمات باشند. با زبان ساده و دور از تکلف و به تدریج، نگرش دینی مطلوب را در آنها بوجود آورند و توجه آنها را به جهان آفرینش و آفریننده عالم جلب کنند. این چنین فرزند خویش را موحد و معتقد بیپروراند.

راههای جذب فرزندان به ترغیب نماز

۱. بیان ضرورت خواندن نماز

خدای بزرگ، نه از نماز خواندن بندگان سود می برد، و نه بی نمازی آنها به او زیان میرساند. نماز خواندن، موجب پاکی جان و صفای روح و دوری از پلیدی ها می شود و بی اعتنائی به آن برکات و آثار معنوی و اجتماعی آن را از بین می برد و در آخرت نیز، به خاطر ناسپاسی و دوری از خدا و آلودگی به فساد، کیفر خواهد شد. نماز، همان عبودیت و پرستش و راز و نیاز به درگاه آفریدگار، و توجه به او و نعمتهایش می باشد که روزی چند مرتبه انجام می گیرد. آنکه بنده خدا باشد، دیگر اسیر شیطان و برده هوا و هوس نمیشود و در برابر طاغوت ها و قدرت های شیطانی، سر تسلیم فرود نمی آورد. طبق آنچه خدا و رسولش و امامان فرموده^۱ اند، عبادت و نماز باید آگاهانه باشد زیرا عبادت، بدوت توجه و تعقل، ارزش و ثواب ندارد. یعنی انسان باید در نماز، به معنای جملات و ذکرها و دعاها توجه داشته باشد و بداند در مقابل چه کسی ایستاده و چه می گوید. پیامبر می فرماید: دو رکعت نماز با توجه، بهتر از شب زنده داری غافلانه است .

نماز باید عاشقانه و خالصانه و خاشعانه باشد یعنی از روی تنبلی، بیحالی و سستی باشد، زیرا اثر ندارد. نمازگزار باید محبت خدا را در دل داشته باشد و با عشق و علاقه به خدایی که آن همه نعمت و رحمت عطا کرده، نماز بخواند. به دستور قرآن، کارهای دینی، باید خالص برای

خدا باشد و نیت و هدف غیر خدایی در آنها راه نیابد: چرا که عبادت بدون اخلاص، همچون جسم بدون جان است

خداوند بزرگ، نماز را برای رشد و کمال بندگانش بصورتی و سیرتی زیبا تصویر فرموده است. هیات نماز گزار به چهار صورت است: قیام، رکوع، سجود و قعود و حکمتش آن است که موجودات جهان بر چهار شکل است. بعضی بر هیأت قائمان راست است و آن درختانند. بعضی بر هیأت راکعان سر فروکنده اند و آن ستورانند.

بعضی بر هیأت ساجدان روی خاک نهاده، آن حشراتند. بعضی بر زمین نشسته بر هیأت قاعدان و آن حشیش و نباتاتند. گویی خدای متعال فرموده است که بنده مومن در خدمت ما این چهار هیئت را بجای آور: قیام، رکوع، سجود، قعود تا ثواب تسبیح آن همه خلاق بیابی.

۲. تعظیم و تکریم نماز توسط الگوهای رفتاری

اگر الگوهای رفتاری بزرگسال برای ارزشها و شعایر مذهبی، بخصوص نماز اهمیت فوق العاده ای قائل شوند، و در این اندیشه پایدار و ثابت قدم بمانند، کودکان و نوجوانان نسبت به نماز و اهمیت آن احساس و نگرش خاصی پیدا می کنند. وقتی که کودکان از همان سنین اولیه حیاتشان بارها و بارها مشاهده می کنند که والدین مهربان، دلسوز و محبوب آنها، در خانه، سفر، گردش، میهمانی، کار و در هر شرایط و موقعیتی به ندای اذان و اقامه نماز بیش از هر چیز دیگری اهمیت می دهند و بزرگ ترین رسالت خود را به هنگام اذان در هر شرایطی نماز خواندن و سخن گفتن با خدا می دانند، بدون تردید نگرش و طرز تلقی آنها نیز نسبت به نماز چنین خواهد بود.

۳. فضاسازی معنوی

خانواده به عنوان جایگاه زیست اولیه کودک، مهمترین نقش را در تربیت کودک دارد. آمادگی کودک نیز از محیط خانواده آغاز می شود. برای اینکه محیط خانه نیز برای آموزش نماز

مناسب باشد، بهتر است فضای عمومی خانه را در همه حال معنوی نگاه داشت. معطر کردن لباس، استفاده از لباس پاکیزه در هنگام نماز، برپایی جماعت در خانه، اختصاص دادن مکانی به عنوان مکان نماز در خانه، توجه به مناجات شبانه، اذان گفتن یکی از اعضای خانواده، بردن کودکان مخصوصاً در اعیاد مذهبی به مساجد و اماکن مربوطه، برگزاری نماز جماعت با مهمانان در خانه، بازی و سرگرمی ضمن آموزش دادن و هدیه دادن، برگزاری جشن تکلیف و اهتمام فرزند، نصب تابلوهایی از آیه های قرآن، احادیث، شعرهای مذهبی و دینی، تصاویر اماکن مقدسه و... در ایجاد فضای معنوی در خانه تأثیرگذار خواهد بود. با این حال، گاهی برخی والدین، بدون توجه به این نکته، محیط خانه را به سویی می برند که شوق فرزندان به نماز از میان می رود یا از رغبت آنان کاسته می شود. چگونه ممکن است، در خانه ای که نوارهای موسیقی مبتذل گوش داده می شود یا فیلم های گمراه کننده به نمایش در می آید، فرزندان گرایشی خودجوش یا آسان به یادگیری نماز داشته باشند .

۴.۴. ارائه الگو

از جمله روش های مؤثر و سریع الانتقال مطرح در روانشناسی رشد، روش الگوپذیری است، اگر والدین قبل از اینکه بخواهند کودک را با آداب اسلامی آشنا کنند، خود متخلق به اخلاق نبوی و اسلامی باشند و خود عمل کنند، کودک نیز تقلید کرده و عمل خواهد کرد، زیرا از سن ۱ تا ۷ سال کودک بدون دانستن فلسفه کار صرفاً آن را تکرار می کند و این مساله در همه جوامع پذیرفته شده است و حتی نسبت به افراد بزرگسال نیز تأثیرگذار است. نقش الگوها در رنگ دادن زندگی کودک سرنوشت ساز است. اصولاً تربیت، و به ویژه تربیت دینی بر اساس دستورات عملی و مدل هایی خواهد بود که والدین و مربیان به کودک عرضه می کنند. طفلی که رفتاری را از والدین خود ببیند از آن تبعیت خواهد کرد، خواه رفتاری سالم باشد و خواه ناسالم .

میل به داشتن الگوی مطلوب در کودکان و نوجوانان مشهود است و دوست دارند از کسی یا کسانی که از هر جهت مورد علاقه آنان است تقلید کنند و رفتار و گفتارشان را مطابق رفتار الگو تنظیم کرده تا شبیه و مانند آن شوند. والدین با بهره گیری از این میل و خواسته آنان، می توانند الگوهای بسیار خوب و عالی از کسانی که اهل عبودیت و نماز هستند به آن ها معرفی کنند، انبیای الهی، امامان معصوم^[۱] و انسان های وارسته از جمله الگوهای ارزنده و درخشانی هستند که می توان به کودک و نوجوان معرفی کرد تا در سایه آن به گمراهی گرفتار نشود. علاوه بر این خود والدین با اعتقاد و پای بندی نسبت به دین به ویژه با اهمیت دادن به نماز و عملکرد و رفتار درست می توانند الگوی ارزنده و مفیدی برای فرزندان شان باشند، خصوصاً هنگامی که عامل گفته های خود نیز هستند. بنابراین کودکان و نوجوانان در ابعاد مختلف زندگی خود محتاج الگو هستند تا بتوانند افکار، آرزوها و تلاش های خود را مطابق آن تنظیم کنند.

۵. آموزش تدریجی و به فراخور سن افراد

انسانها در مراحل مختلف زندگی دارای نیازمندی های متفاوتی هستند. تامین نیازهای انسانها مبتنی بر شرایط رشد باعث تسهیل و تسریع رشد جسمی و سلامت روانی آنان خواهد گردید. باید توجه داشت که نیازهای افراد انسانی در مراحل مختلف سنی متفاوت است و به همین دلیل در هر مرحله از رشد باید با تناسب و ویژگیهای آن مرحله سنی برنامه ریزی و اقدام نمود چرا که موفقیت برنامه ها رابطه مستقیم با تناسب این برنامه ریزی ها دارد. شیوه پاسخ نیازها در مراحل مختلف سنی راهکارهای و معیارهای ویژه خود را می طلبد. اگر راهکارها متناسب با ویژگیهای خود باشد تاثیرات لازم را بر جای خواهد گذاشت و مخصوصاً اگر در تامین نیازمندی به پرستش که مناسب با ویژگیهای فرد نباشد به بیزاری و بی علافگی خواهد انجامید. در بین ما مسلمانان پرستش خداوند بیش از هر عبارت دیگر در نماز گذاردن تجلی می یابد.

بنابراین یکی از نکته های مهم در این امر، یاددهی گام به گام آن است. که در سیره معصومین چنین است: برای نمونه، امام علی می فرماید:

«هنگامی که کودک به سه سالگی رسید، او را وادار کن تا هفت مرتبه «لااله الا الله» بگوید. بعد او را آزاد بگذار تا چهار سال او تمام شود آن گاه او را به گفتن هفت مرتبه «صلی الله علی محمد و آل محمد» وادار کن. پس او را آزاد بگذار تا هنگامی که پنج سالش تمام شد، آنگاه دست راست و چپش را به او یاد بده. وقتی آن ها را شناخت، او را به سمت قبله بنشان، و به او بگو: سجده کن. سپس او را تا شش سالگی آزاد بگذار و بعد از آن به او نماز خواندن و رکوع و سجود را یاد بده. هنگامی که هفت سالش تمام شد، آنگاه به او بگو دست و صورتت را بشوی و هنگامی که شست، به او بگو: نماز بخوان. و بعد او را تا تمام شدن نه سالگی آزاد بگذار و سپس به او وضو را یاد بده.»

در می یابیم که پیشوایان معصوم تا چه اندازه برای آموزش گام به گام و به نگام در امور دینی و عبادی اهمیت می گذاردند.

۶. دعا برای نماز فرزندان

ده ها سال حضرت ابراهیم چشم انتظار فرزند بود تا اینکه خداوند کلیم به او فرزند داد. وقتی فرزندانش اسماعیل و اسحاق به سن رشد رسیدند به شکرانه این گوهر آسمانی دست به دعا برداشت و عرض کرد: «پروردگارا من و ذریه ام را از نمازگزاران قراره ده و دعای ما را اجابت فرما.»

بنابراین از آیات می آموزیم که طلب فرزند از دغاهای پیامبران است. در مقابل نعمت فرزند فرزند باید از خداوند تشکر کرد. شکر نعمت فرزند پیوند زدن او با خداست و والدین باید در اندیشه نماز نسل آینده باشند.

۷. جاذبه های ظاهری

انسان یک موجود زیبا دوست است و به دنبال زیبایی‌ها می‌رود و این ویژگی را خداوند در وجود آدمی قرار داده است. ظواهر زیبا و جاذبه های گوناگون به خودی خود شوق آور و رغبت انگیزند، این ظواهر و جاذبه ها (صادق یا کاذب) بر روح کودک و نوجوان تأثیر بیشتری می‌گذارد، به طوری که در بسیاری مواقع بدون داشتن دلیل درست به سوی چیزی که دارای ظاهری زیبا است، کشیده می‌شود. به خصوص کودک و نوجوان که بیش از بزرگسالان زیبایی‌ها را می‌بیند و دوست دارد. مادر می‌تواند از آنچه که مربوط به ظواهر نماز است، در ترغیب فرزندانشان بهره گیرند تا به تدریج به نماز عادت کرده و سپس به باطن نماز انس یابند به عبارت دیگر، از شور و اشتیاق ظاهری به شعور باطنی و آگاهی درباره نماز نایل شوند. اگر والدین مطابق میل و خواسته کودک و نوجوان برایشان سجاده زیبا، مهر و تسبیح دلخواه، عطر، لباس مناسب برای پسران و مقنعه و چادر نماز برای دختران تهیه کنند، به یقین کار ارزنده و صحیحی را انجام داده‌اند، خواندن نماز با صوت و قرائت زیبا و دل انگیز و یا تهیه سرودهای دلنشین درباره نماز می‌تواند زمینه های رغبت آنان را به عمل صالحی چون نماز فراهم کند.

لازم به ذکر است که باید برای آموزش نماز به فرزندان، به مکان آموزش نیز دقت کنند؛ زیرا هر اندازه مکان های آموزشی مقدس تر و معنوی تر باشد، امکان فراگیری ژرف و بهتر فراهم تر است. فرصت هایی که در سفر به اماکن متبرکه و مقدس دست می‌دهد، بهترین لحظه ها برای آموختن احکام و معارف نماز است .

۸. دوری از جبر و تحمیل
باید آموزش های نماز را با توجه به آمادگی کودک انجام داد. اگر این آمادگی روحی و عاطفی میسر نشده باشد، به ناچار از جبر و تحمیل استفاده می‌شود که البته این قضیه باعث دلزدگی کودک از نماز می‌شود. تا قبل از سن لازم برای تعلیم نماز که در احادیث ۷ سالگی می‌باشد، نباید کودکان را مجبور به یادگیری نمود. رسیدن به مرحله رشد اولیه و لازم، می‌طلبد که

اصول نماز به کودک گفته شود؛ اما در این میان باید قدرت تحمل فرزند و توان او را در نظر گرفت. اگر نماز را پیش او بد جلوه دهیم، یعنی بیش از توان او بخواهیم که به عبادت بپردازد، این تفکر در فرزند ایجاد می‌شود که نماز کار سختی است. و این چنین موجبات دلزدگی و بی میلی او از نماز و چه بسا دیگر مسائل دینی ناخواسته برای فرزند ایجاد کرد.

۹. نماز در حضور فرزند

یکی از عواملی که می‌تواند باعث شوق و علاقه به نماز و آداب الهی در کودک و نوجوان شود، آموزش بصری است، زیرا این گونه آموزش‌ها به دلیل اثربخشی و تأثیر بیشتر موجب یادگیری، تغییر رفتار یا ایجاد رفتار تازه می‌شود، علاوه بر این، آموزش بصری عمیق‌تر بوده و دیرتر فراموش می‌شود و زودتر از آموزش‌های دیگر تأثیر می‌گذارد. والدینی که هر چند وقت یک بار، فرزند خود را با اخلاق حسنه و دعوت محبت آمیز به مساجد و اماکن مذهبی می‌برند، در علاقه مند کردن فرزندان خود به نماز، موفق‌تر از دیگرانند، البته این کار در صورتی موفقیت آمیز است که به خستگی و دل زدگی، وی منجر نشود.

نماز خواندن در منزل و در حضور فرزند نیز اثر مثبت و سازنده‌ای خواهد گذاشت، مثلاً اگر مادری در اتاقی که کودک مشغول بازی و یا نقاشی است، سجاده خود را پهن کرده به نماز بایستند اثر معنوی ماندگاری خواهد گذاشت. بنابراین وقتی فرزند، نماز دیگران، خاصه والدین را درک کند و ببیند، تأثیر می‌پذیرد، این تأثیرپذیری باعث تحرک و فعالیت او در انجام عبادت و سایر آداب اسلامی می‌شود.

۱۰. ایجاد تصویر صحیح با طرح و گفتگو درباره نماز

اگر والدین در حضور کودک و نوجوان مسائل و معارف مربوط به نماز را طرح و درباره آن گفت و گو کنند، به طور غیر مستقیم بر آن‌ها تأثیر خواهد گذاشت، صحبت و گفت و گو درباره نماز می‌تواند در قالب شعر و سرود، قصه و حکایت، توضیح مطالب مربوط به نماز، طرح و نقاشی و مانند آن انجام شود تا در ذهن و روان فرزند اثر گذاشته و با توجه به

حس کنجکاوی که فرزند دارد، خود به فعالیت فکری و عملی در این موضوع وادار شود و از این طریق بهتر و بیشتر با معارف اسلامی و الهی و تصاویر ذهنی از آن معارف، آشنا می شوند. طرح و گفت و گوی عمده درباره نماز، بیانگر اهمیتی است که والدین به این امر می دهند و موجب جلب توجه فرزندان به جایگاه ارزشی نماز می شود.

۱۱. ارتباط با دوستان نیک و نمازخوان

والدین سعی کنند با خانواده ها و افراد متدین ارتباط و رفت و آمد داشته باشند، چرا که چنین خانواده هایی فرزندان متدین و نمازخوانی دارند که می توانند بر افکار و اعمال کودک آنان اثر مثبت و سازنده بگذارند. همچنین لازم است فرزندان ترغیب شوند تا دوستانی برگزینند که برای نماز و آداب اسلامی اهمیت قایل هستند، زیرا در مواقعی، تأثیر رفتار و گفتار کودکان بر یکدیگر بیشتر از سایرین حتی مادر و پدر است. علاوه بر اینها عمل نمازگزاران کودک و نوجوان در جمع همسالان خود می تواند احساس نیاز به شخصیت جمعی آن ها را ارضا کند، تکرار این گونه موارد موجب انس و علاقه آنان به نماز خواهد شد. بنابراین باید تلاش کرد که کودک با مادر یا فرد دیگری که پایبند به مذهب است مأنوس شود. زیرا انس ها و الفت ها، انضباط مذهبی را درونی می کنند. کودک در عین آزادی فکر، به آزادی عبادت و اطاعت هم دست خواهد یافت و این امر اگر از همان آغاز کودکی پیگیری شود، در قبل از ده و حتی در هشت سالگی ثمرات خود را نشان می دهد و به اصطلاح قواعد مذهبی در او ریشه دار می شوند.

نتیجه

خانواده، مهم ترین واحد اجتماعی است که در تربیت و شکل گیری نظام رفتار و کردار افراد، بسیار مؤثر است. فرزندان از آغاز تولد در خانواده رشد می کنند و خوب و بد را در آن محیط درک می کنند. پدر، مادر و به طور کلی خانواده، ارایه دهنده اولین الگوهای عملی فرزندان هستند که بیشترین تأثیر را در آن ها به جا می گذارد. بسیاری از افکار و رفتارهای افراد از

خانواده منشأ می‌گیرد. ویژگی‌های الگوی اثرگذار در پدر و مادر بخصوص در مادر وجود دارد .

اگر نماز را به خوبی در وجود کودکان رشد داده شود، حالات مذهبی در آنها پایدار می‌شود. کودکان امانت‌های الهی هستند که در دست والدین خود قرار دارند. پس برای حفاظت از آن‌ها از فسادها و انحرافات فردی و اجتماعی، باید آنان را به دستاویزی محکم متصل نمود. اعمال عبادی باعث می‌شوند که کودک در برقراری روابط اجتماعی نیز موفق باشد .

نماز نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین اعمال دینی، تحت تأثیر خانواده قرار می‌گیرد. مادر با رفتارهای دینی خود و به کار بستن شیوه‌های تربیتی مناسب در نمازگزاران فرزندان بسیار نقش دارند. مادر می‌تواند با مهر و عاطفه مادرانه خود و با بکارگیری شیوه‌های تربیتی صحیح و از راهمایی همچون تعظیم و تکریم نماز با رفتار و کردار درست، نماز خواندن در حضور آنان، آموزش تدریجی با فراخور سن آنان، فضاسازی معنوی و جاذبه‌های ظاهری و ... تصویری روشن و صحیح، مناسب در اذهان فرزندان خود ایجاد نمایند و میل و رغبت آنان را به نماز بیشتر کنند. و در نهایت فرزندان نمازگزار و موحد و معتقد پرورش دهد .

منابع

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، مصحح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
۲. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، مصحح، سید مهدی رجائی، قم، دارالکتاب الإسلامی، چ دوم، ۱۴۱۰ ق .
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مصحح مؤسسه آل‌البیت^[۱] قم، مؤسسه آل‌البیت^[۲]، ۱۴۰۹ ق.

۴. حیدری ابهری غلامرضا، خداشناسی قرآنی کودکان و نوجوانان درباره ی خدا، قم، جمال، ۱۳۹۰.
۵. طبرسی، حسن بن فضل مکارم الأخلاق، ج ۱، ابراهیم میر باقری، فراهانی، تهران، چ دوم، ۱۳۶۵.
۶. طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، مصحح حسن الموسوی، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۷. قرائتی، محسن، پرتویی از نماز، قم، ستاد اقامه نماز، چ ۱۹، ۱۳۸۰.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، مصحح دارالحدیث، قم، دار الحدیث، ۱۴۲۹ ق.
۹. گروه نویسندگان، خانواده و نماز من، تهران، انجمن اولیا و مربیان، چ چهارم، ۱۳۸۱.
۱۰. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۱۱. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴.
۱۲. میدی، ابوالفضل، کشف الاسرار وعدة الأبرار، به اهتمام علی اصغر حکمت، امیر کبیر، تهران، چ چهارم، ۱۳۶۱.
۱۳. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۵، مصحح مؤسسه آل بیت [ع]، قم، مؤسسه آل بیت [ع]، ۱۴۰۸ ق.
۱۴. وحیدی، محمد، دانستی های لازم نماز، قم، بوستان کتاب، چ ششم، ۱۳۹۱.
۱۵. <http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=10561>